

Česlovas Laurinavičius*
Lietuvos istorijos institutas

Istorijos vaidmuo Lietuvos – Rusijos santykiuose

Valstybinių tarpusavio santykių istorija yra elementari jų sambūvio dalis, jų kultūrinio gyvenimo apraiška. Tačiau jeigu istorijos vaidmuo santykiuose tarp valstybių yra didelis, jeigu jis apima ne tik kultūros, bet ir politikos sferą, tai nėra geras ženklas. Paprastai jis liudija, kad tos valstybės dar neturi nusistovėjusios pilietinės identifikacijos, kad jų santykius dar veikia įvairios ideologijos, mitai, versijos ar tiesiog spekuliacijos, kad pagaliau jos turi viena kitai įvairių pretenzijų, menamų ir teritorinių, ir todėl praktiškai tos valstybės negali turėti normalių partnerystės ir bendradarbiavimo santykių. Kita vertus, dėl tokios padėties kenčia ir istorija. Ji praktiškai verčiama į ideologiją, nes besivaržančioms valstybėms reikia ne objektyvios istorijos, bet jų poziciją pagrindžiančios ir priešininko poziciją paneigiančios versijos. Straipsnyje bus aptariama istorinių interpretacijų įtampa, kuri šiandien yra tarp Lietuvos ir Rusijos, bei tos įtampos genezė, taip pat aptariamas tos įtampos neigiamas poveikis Lietuvos – Rusijos santykiams apskritai kaip santykiams tarp valstybių, taip pat ieškant kelių tai įtampai mažinti.

Įvadinės pastabos

Lietuvos – Rusijos santykiuose istorijos vaidmuo nuo seno buvo didelis, gal net lėmė tuos santykius. Viduramžiais aktualiausias klausimas buvo toks: ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė turi savarankišką savo legitimumą, ar ji tėra viena iš suirusios senosios Kijevo Rusios skeveldrų, kurias buvo užsimojusi surinkti Maskvos Didžioji Kunigaikštystė? Nuo to, kaip bus atsakyta į tą klausimą, priklausė ir Lietuvos, ir Rusijos, ir, beje, net viso regiono tarp Baltijos ir Juodosios jūrų likimas. Istorijos tyrimai skleidė kitokią LDK prigimtį nei rusiškos valstybės Kijeve ar Maskvoje, bet tie tyrimai negalėjo vienareikšmiškai atsakyti į iškeltą klausimą. Be to, objektyvi istorija buvo tiesiog nereikalinga, nes kiekviena pusė norėjo turėti tokią versiją, kokia jai buvo parankesnė. Pavyzdžiui, pagal LDK populiarią versiją, lietuviškos šaknysėjusios iš Italijos¹. Pagal Maskvos versiją, „ginčas tarp Gedimino ir Kalitos – tai šeimyninis ginčas, tai ginčas – kas valdys Rusiją“².

* Dr. Česlovas Laurinavičius – Lietuvos istorijos instituto vyresnysis mokslinis bendradarbis, XX amžiaus istorijos skyriaus vedėjas. Adresas: Kražių 5–215, Vilnius, tel. 2611787, el. paštas – laurinov@yahoo.com.

¹ Vijūkas – Kojelavičius A., *Lietuvos istorija*. Kaunas, 1989, p. 44–46.

² Ustrialov N. *Izsledovanije voprosa, kotoje mesto v Russkoj istorii dolžno zanimat Velikoje Kniažestvo Litovskoje?* Sankt Peterburg, 1839, p. 36.

Kadangi į ideologizuotus istorijos klausimus vieningo atsakymo nebuvo ir negalėjo būti, klausimas sprendėsi mūsų laukuose. Praktiškai tai reiškė nuolatinius karus tarp LDK ir Maskvos. Tuos karus skirdavo tik paliaubų laikotarpiai, nes tikros taikos negalėjo būti tarp subjektų, kurie vienas į kitą žiūrėjo kaip į intrigos pagimdytą antrininką, kaip į teritorijų arba identiteto vagį.

Tiesa, tas ginčas buvo aktualus tik diduomenei, nes plačiosios liaudies masės abiejose pusėse jam buvo abejingos. Mat tos masės buvo baudžiavos, beteisės, bemokslės ir rekrutuojamos kautynėms kaip patrankų mėsa. Kadangi Rusijoje tos mėsos buvo daugiau, tokia padėtis galų gale baigėsi LDK – nors ir sąjungoje su Lenkija – žlugimu. Faktiškai nugalėjo rusiškoji istorinė versija, išreikšta carienės Jekaterinos II žodžiais: „*ottorženych vozvratych*“ (atplėštus sugražint). Dėl XVIII amžiaus pabaigos įvykių Lietuva atsidūrė didžiulėje Rusijos imperijoje, kurioje netgi Lietuvos vardas buvo paslėptas po rusiškų gubernijų tinklu.

Naujaisiais laikais, arba vadinamojo modernizmo epochoje, pasikeitė požiūris į valstybės pagrindą. Valdovo legitimumą pakeitė demokratinis tautos apsisprendimo principas. Ir 1918 metais Lietuvos valstybė vėl atsikūrė, dabar jau, regis, visiškai skirtinga nuo Rusijos, nes moderniąją Lietuvos valstybę formavo unikalią lietuvių kalbą turinti tauta. Deja, priešiškus ir kova už savą autentišką identitetą tarp Lietuvos ir Rusijos nesumažėjo.

Įsisiautėjusios moderniosios ideologijos iškraipė arba tiesiog pakeitė tautos sąvoką. Pagal išplitusią komunistinę ideologiją, vietoje *tautos* buvo gudriai pasiūlyta *liaudies* sąvoka: galima sakyti padarytas paprastas vertimas iš rusiško *narod* ir todėl vėl iškilo metafizinis klausimas, ar lietuvių tauta demokratinio būdu apsisprendė gyventi nepriklausoma, ar, priešingai, buvo sutrukdyta liaudies sprendimui likti kartu su Rusijos liaudimi. Nors istorija aiškiai liudijo tautos apsisprendimo labui, vienareikšmiškai ji vėl negalėjo atsakyti į tą klausimą.

Ginantis nuo tautos sąvokos socialinio iškraipymo, bandyta tautą pernešyti sureikšminti, ieškota apsaugos net rasiniame tautos pakaitale. Dėl to regione susidarė milžiniška įtampa, ir dėl šios priežasties laimėjo didesnę jėgą turinti rusiškoji – liaudies bendrumo – versija. Lietuva vėl atsidūrė Rusijos imperijoje, tik dabar originaliai pavadintoje TSRS kaip didžiulės sovietinės liaudies lietuviškas etnografinis atspalvis. O vienas sovietų diplomatas (turimas galvoje Ivan Maiskij), aiškindamas apie tai, kas įvyko 1940 metais, pasiūlė netgi tokia alegoriją: kartą valstietis Ivanas (suprask, svarbiausias *liaudies* atstovas) per išgertuves buvo per daug apsvaigęs, ir vagys pavogė iš jo padargus, bet kai Ivanas išsiblaivė, jis susigražino tai, kas iš jo buvo atimta. Beje, tenka pastebėti, toks paaiškinimas daug ką tiek Rytuose, tiek ir Vakaruose tenkino.

XX amžiaus pabaigoje individo laisvės idėja suskaldė moderniąją komunistinio ideologiją, ir Lietuvos valstybė vėl atsikūrė – dabar jau ne tiek tautinė ir juo labiau ne liaudies, bet demokratinė. Susikūrė ir Rusijos Federacija, pavadinusi save demokratine. Tačiau greitai ėmė aiškėti, kad ta Rusijos Federacija negali būti demokratinė, nes pirmiausia neaišku, kokiu pagrindu egzistuoja ta jos federacija, ir kad demokratijos sąlygomis toji federacija paprasčiausiai gali toliau irti iki begalybės. Tokia perspektyva išgąsdino rusus, ir jie ėmė nususukti nuo demokratijos, ėmė mintimis grįžti į praeitį, svajoti ir save identifikuoti su

buvusia Rusijos imperija. Tuo tarpu Lietuvoje demokratija tvirtinosi sėkmingiau nei Rusijoje, tačiau taip pat ne be problemų, ir tas problema lietuviams ėmė sieti su Rusijos neigiamą įtaką. Todėl šiandien tarp Lietuvos ir Rusijos vėl formuojasi konfliktų ir vis labiau įtempta situacija.

Ir vėl abi pusės savo poziciją bando pagrįsti istorija. Klausimas dabar keliamas taip: ar 1940 metais buvo okupacija iš Rusijos (TSRS) pusės Lietuvos atžvilgiu, ar nebuvo? Šis klausimas abiem šalims yra labai aktualus ir labai reikšmingas, kadangi nuo atsakymo į jį priklausys tolesnė Lietuvos ir Rusijos tiek materialinė, tiek ir identifikacinė raida. Jeigu okupacija buvo, tai tada Rusija atsakinga už agresiją – už visais atžvilgiais neteisėtą akciją prieš suverenią Lietuvos valstybę. Tai galėtų reikšti, kad Rusija, kaip tiesioginė TSRS paveldėtoja, už tą istorinį ir teisinį nusikaltimą turėtų atsipašyti Lietuvos ir sumokėti jai milijardinę kompensaciją. O kas bus po to su pačia Rusija, kai iš jos pagal lietuvišką precedentą atitinkamų kompensacijų tikriausiai pareikalaus ir visos dabartinės Rusijos kaimynės ir net visos būsimos – ar ji apskritai išsilaikys kaip valstybė. Tai, Lietuvos požiūriu, tik pačios Rusijos reikalas... Bet pačiai Rusijai tokia perspektyva, suprantama, visai nepriimtina.

Tačiau jeigu okupacijos nebuvo, tai tuomet buvo – tegul ir šiek tiek paspaustas ar pagąsdintas, bet vis viena autentiškas – Lietuvos apsisprendimas įsijungti į Rusijos (TSRS) valstybės sudėtį, tiksliau, apsisprendimas grįžti į istoriškai determinuotą ir ta prasme natūralų bendrą būvį su Rusija. O jeigu taip, tai tuomet Lietuvai tektų visai kitaip skaičiuoti ir, kas kam skolingas. Bet svarbiausia, tokios versijos atveju kultų pagrįstas įtarimas, kad gal ir paskutinysis Lietuvos atsiskyrimas nuo Rusijos – tik laikinas reiškinys, tik vertybių perkainojimo rezultatas. Tiesa, dabartiniu laiku bendro gyvenimo pagrindu nebetinka nei dinastijos legitimumas, nei komunistinė ideologija. Bet galima ieškoti ir surasti naują susijungimo pagrindą, jeigu, suprantama, tai natūralus imanentinis ne tik Rusijos, bet ir Lietuvos interesas. O iki tol, kol tas pagrindas bus surastas, Lietuva gali egzistuoti ir kaip nepriklausoma nuo Rusijos ir gali net įsijungti į įvairias sąjungas – esmės tai nekeis... Suprantama, kad net jeigu tas naujas „susijungimo su Rusija pagrindas“ ir neatsiras, pati tokia versija yra visiškai nepriimtina Lietuvai pirmiausia jos identiteto požiūriu.

Taigi Lietuva ir Rusija nori pagrįsti savo pozicijas ir atsakymo desperatiškai ieško istorijoje. Bet vėlgi ar gali istorija vienareikšmiškai ir be apeliacijų atsakyti į keliamą klausimą ir išspręsti dilemą? Žinoma, kad teoriniu požiūriu istorija negali griežtai atsakyti į klausimą – *kaip buvo*. Tokio atsakymo viso labo galima tikėtis tik iš ideologijos pusės. Bet istorija gali nemažai pasakyti *apie tai, kas ir kaip buvo*. O toks pasakymas gal galėtų sudaryti esmę atsakyti ideologizuotos istorijos ir jungti kitas sritis, pavyzdžiui, politiką, diplomatiją, pagaliau etiką ir moralę, kurios gal geriau padėtų spręstų ginčą.

Taigi pasižiūrėkime, ką gali pasakyti istorija pastarojo Lietuvos ir Rusijos ginčo atžvilgiu, konkrečiai vienos ar kitos versijos labui.

1. Pirmasis liudijimas: kodėl galima teigti, kad okupacija buvo?

Pagrindas teigti, kad Lietuvos okupacija iš TSRS pusės buvo, yra TSRS ir Vokietijos slapti protokolai, pasirašyti 1939–1941 metais (turimi omenyje Molotovo ir Ribbentropo pasirašyti slapti protokolai 1939 metų rugpjūčio 23 d., 1939 metų rugsėjo 28 d., taip pat slaptas priedas prie 1941 metų sausio 10 d. sutarties). Tiems, kurie susigaudo didžiosios politikos srityje, tos sutartys negali kelti abejonių, kad pagal jas Vokietija sudarė sąlygas Sovietų Sąjungai sunaikinti Lietuvos valstybę. Tą TSRS ir padarė 1940 metų vasarą. Kadangi XX amžiuje išgalinčių teisės, politikos bei moralės principų požiūriu vadinamasis sferų pasidalijimas tarp didžiųjų valstybių ir tuo pasidalijimo pagrindu atliktas mažos valstybės sunaikinimas jau buvo nepriimtinas, TSRS dėjo visas pastangas nuslėpti bei neigti slaptų protokolų su Vokietija egzistavimo faktą. TSRS galėjo taip elgtis dėl joje egzistavusio totalitarinio režimo, ir tokia padėtis tęsėsi net 50 metų.

Michailo Gorbačiovo dėka Sovietų Sąjungoje prasidėjus viešumo bei demokratizacijos kampanijai toliau neigti slaptų protokolų egzistavimo tapo nebeįmanoma. Todėl 1989 metų gruodžio 24 d. vadinamasis Liaudies Deputatų Suvažiavimas priėmė rezoliuciją (1432 balsais – už, 252 – prieš, 264 – susilaikė), pagal kurią Molotovo ir Ribbentropo slaptieji protokolai buvo kvalifikuoti kaip niekiniai ir „negaliojantys nuo jų pasirašymo momento“, kadangi „dėl jų buvo pažeistas trečiųjų valstybių suverenumas bei nepriklausomybė“³.

Tačiau toks pripažinimas išskėlė Lietuvos (taip pat 1940 metų sunaikintų Latvijos bei Estijos) priklausymo TSRS teisėtumo klausimą, SSSR propagandistai ėmėsi ieškoti priemonių, kaip išsaugoti TSRS faktinį teritorinį vientisumą. Tokiam tikslui buvo panaudoti du argumentai.

Pagal vieną iš argumentų Vokietijos – TSRS slaptieji susitarimai esą neturėję ryšio su 1940 metais Baltijos valstybėse vykusiais procesais, kitaip tariant, tie susitarimai nelėmė Baltijos valstybių teisinės bei politinės padėties ir Baltijos valstybių egzistavimas nutrūkęs dėl kažkokių paprastai neįvardijamų „kitų aplinkybių“⁴.

Kitas argumentas: nesvarbu net tai, kad 1939–1941 metų slaptieji Vokietijos bei TSRS susitarimai buvę niekiniai, jų galiojimas nutrūkęs 1941 metų birželio 22 d., kai Vokietija pradėjo karą prieš TSRS. mat, pradėdama karą, Vokietija drauge sulaužė „nepuolimo“ bei „draugystės ir sienų“ sutartis su TSRS. Be to, nutrūkęs ir slaptųjų protokolų egzistavimas. Todėl tie slaptieji dokumentai nebeturėję poveikio tolesniam Lietuvos (taip pat Latvijos bei Estijos) likimui⁵.

³ Soobščeniye komissiji po političeskoj i pravovoj ocenkie sovietsko-germanskogo dogovora o nienapadenii ot 1939 goda, *Pravda*, 1989 12 24.

⁴ 1939 metų įvykiai – žvilgsnis iš pusės amžiaus distancijos. A. Jakovlevas atsako į „Pravdos“ klausimus, *Tiesa*, 1989 m. rugpjūčio 19 d., nr. 191.

⁵ *Ten pat.*

Abu tie argumentai susiję vienas su kitu. Jie nesunkiai paneigiami ir kelti buvo, regis, tik dedant viltis į tai, kad daugeliui žmonių bus sunku susigaudyti su tokios srities vingrybėmis.

Iš tikrųjų slaptuosiuose protokoluose nėra tiesmukiškai konstatuota, kad Vokietijai bei TSRS susitarus „TSRS okupuos ir aneksuos Lietuvos valstybę“. Ten tik pasakyta, kad „Lietuva pereina į TSRS įtakos sferą“ ir kad TSRS „dėl savo interesų“ galės atlikti Lietuvos atžvilgiu „specialius teritorinius bei politinius pertvarkymus“⁶. Tačiau tik neturinčiam visiško supratimo apie politiką arba neturinčiam paprasčiausios sąžinės gali kilti abejonių, ką tokie pasakymai konkrečioje situacijoje galėjo reikšti ir ką jie reiškė.

Netiesioginiu būdu (arba vadinamuoju konkludentiniu metodu) visiškai nesunku įrodyti, kad minėtos frazės reiškė susitarimą sunaikinti valstybę. Pirma, teiginys „pereina į TSRS įtakos sferą“ praktiškai reiškė, kad maža valstybė Lietuva tampa visiškai priklausoma nuo didelės valstybės – TSRS – valios, o kita didelė valstybė – Vokietija konkrečioje situacijoje vienintelė, galinti neleisti TSRS veikti Lietuvos atžvilgiu, kaip ji tik sugalvoja, būtent sutinka su tuo, kad Lietuvos atžvilgiu TSRS veiktų, kaip tik pageidauja. Be to, išlikę sovietų – nacių slaptų derybų protokolai bei susirašinėjimo dokumentai nepalieka abejonių, kad slaptieji susitarimai atvėrė kelią Sovietų Sąjungai sunaikinti Baltijos valstybes, kartu ir Lietuvą⁷. Ypač reikšmingas ženklas, liudijęs apie ruošiamą Lietuvos valstybės sunaikinimą, buvo Lietuvos teritorijos skaldymas: pagal slaptą 1939 metų rugsėjo 28 d. protokolą, Lietuvos dalis Suvalkijoje turėjo būti atplėšta nuo sovietams pereinančios didžiosios Lietuvos dalies ir palikta Vokietijai. Pagaliau po slaptųjų TSRS – Vokietijos susitarimų įvykusių TSRS – Lietuvos derybų dokumentai liudija, kad Stalinas pats asmeniškai pasakė Lietuvos užsienio reikalų ministrui Juozui Urbšui apie susitarimą su Vokietija dėl įtakos sferų pasidalijimo. Taigi pats Stalinas pripažino, kad Lietuva yra perleista į TSRS įtakos sferą, ir dėl šios priežasties TSRS gali pasielgti su Lietuva, kaip nori⁸. O toji aplinkybė, kad TSRS tuoju pat nesunaikino Lietuvos, nekeičia esmės. Aki vaizdu, kad dėl slaptųjų susitarimų su Vokietija TSRS panaikino tiek objektyvias, tiek ir subjektyvias kliūtis tam sunaikinimui.

Taigi nebebuvo jėgos, kuri būtų galėjusi sutrukdyti TSRS, kaip pagrindinės valdžios, veiksams. Be to, Lietuva, sužinojusi apie savo tikrą padėtį, (panašiai kaip Latvija bei Estija supratusios apie savo tikrą padėtį), buvo moraliai palaužta prieš TSRS veiksmus. Todėl TSRS galėjo šantažu primesti Lietuvai sutartį, pagal kurią į Lietuvą buvo įvestas Raudonosios armijos kontingentas⁹.

⁶ TSRS – Vokietija 1939. TSRS ir Vokietijos santykių dokumentinė medžiaga 1939 metų balandžio – spalio mėn., t. 1, Vilnius, Mokslas, 1989, p. 62, 109–110.

⁷ Lietuvos žlugimo preliudas. 1939 metų rugsėjo 27–29 d. Vokietijos – TSRS derybų Maskvoje dokumentai. Paruošė Nerijus Šepetys. *Naujasis židinys – Aidai*, 2002 metų rugsėjis – spalio mėn., nr. 9–10, p. 457.

⁸ Lietuvos okupacija ir aneksija 1939–1940. Dokumentų rinkinys, Vilnius, Mokslas, 1993, p. 71.

⁹ *Ten pat*, p. 95–98, 101–104, 125–147.

Po to TSRS galėjo netrukdoma kurį laiką žaisti su Lietuva kaip katė su pele, kol galiausiai apsisprendusi TSRS galėjo primesti Lietuvai išgalvotus kaltinimus (apie sovietinių karių grobimą ar karinės sutarties su Latvija bei Estija prieš TSRS sudarymą) ir ultimatumo keliu reikalauti iš Lietuvos išsileisti į savo teritoriją Raudonąją armiją¹⁰. Galiausiai galėjo lemti reikiamų asmenų išrinkimą į vadinamąjį Liaudies Seimą ir spaudimu priversti tą Seimą pareikšti apie norą prisijungti prie TSRS¹¹.

Kita vertus, ne visai pagrįstas ir teiginys, kad 1941 metų birželio 22 d. nutrūko visi TSRS – Vokietijos susitarimai. Tiesa, kad nutrūko viešos sutartys („nepuolimo“, „draugystės ir sienų“ bei kitos), tačiau vargu ar nutrūko slapti susitarimai iš principo dėl Baltijos valstybių sunaikinimo. Juk tas faktas, kad Hitleris, okupavęs Pabaltijį, neleido atkurti Baltijos valstybių, argi nebuvo signalas Stalinui, kad nesvarbu, kaip baigtųsi judviejų tarpusavio karas, judviejų slaptas susitarimas dėl Baltijos valstybių sunaikinimo tebeveikia.

Pagaliau net jeigu sutiktume su teiginiu, kad 1941 metų birželio 22 d. nutrūko visi vieši ir slapti TSRS ir Vokietijos susitarimai, tai nekeitė TSRS požiūrio į Baltijos valstybių padėtį, nes dėl tų slaptų susitarimų buvo padaryti vieši oficialūs Baltijos valstybių įjungimo į TSRS aktai, kurie tebeveikė¹².

Tik su Lenkijos emigrantine vyriausybe 1941 metų liepos 30 d. TSRS pasirašė deklaraciją, pagal kurią pripažino, kad „visi TSRS – Vokietijos 1939 metais padaryti susitarimai Lenkijos teritorijoje negalioja“¹³. Tiesa, ta deklaracija buvo anuliuoti ne slapti protokolai, o vieša 1939 metų rugsėjo 28 d. TSRS – Vokietijos sutartis dėl sienų, kuri jau ir taip nebegaliojo Vokietijai pradėjus karą prieš TSRS¹⁴. Bet praktiškai toji deklaracija turėjo reikšti, kad juridškai nebeveikė TSRS *vidinė teisė* tose Lenkijos teritorijose, kurias TSRS 1939 metų pabaigoje buvo oficialiai pavadinusi kaip savo. Todėl iš principo į lenkiškąją jurisdikciją galėjo grįžti jos buvę piliečiai, prieš tai jau buvę kaip TSRS piliečiai¹⁵. (Beje, tam tikru požiūriu ta TSRS – Lenkijos deklaracija buvo aktuali ir Lietuvai, nes ji lietė Vilniaus kraštą. Vilniaus priklausomybės klausimą lėmė tik 1943 metais Teherano konferencijoje priimtas sprendimas iš principo dėl Lenkijos rytinės sienos nustatymo pagal vadinamąją Curzono liniją¹⁶).

Bet TSRS – Vokietijos susitarimas dėl Baltijos valstybių prijungimo prie TSRS nebuvo atšauktas. Todėl TSRS požiūriu, jos vidinė teisė Pabaltijo tautų atžvilgiu tebeveikė, ir būtent remdamiesi ta teise – tai yra savanorišku Pabaltijo tautų apsisprendimu įstoti į TSRS ir dėl šio tariamo pritarimo dėl apsisprendimo – sovietiniai diplomatai galėjo vertinti Pabaltijį, kaip teisėtą TSRS dalį. O

¹⁰ *Ten pat*, p. 180–265.

¹¹ Baltijos valstybių užgrobimo byla. JAV Kongreso Ch. J. Kersteno komiteto dokumentai 1953–1954 metai. Vilnius, DUKA, 1997, p. 323–353.

¹² *Ten pat*, p. 265–271, 293, 352–356.

¹³ Dokumenty i materialy po istorii sovetskogo – polskich otnošenij, t. VII. Maskva, Nauka, 1973, p. 208.

¹⁴ TSRS – Vokietija 1939, (6 išnaša) p. 107–108.

¹⁵ Historia dyplomacji Polskiej, t.V, 1939–1945, Warszawa, 1999, p. 211–228.

¹⁶ Sovjetskij Sojuz na mieždunarodnych konferencijach perioda Belikoj otečestvennoj boiny, 1941–1945gg: Sbornik dokumentov, t. 2, Tegeranskaja konferencija, Moskva, 1984;

kadangi toji TSRS vidaus teisė faktiškai buvo realizuota TSRS – Vokietijos slaptų susitarimų dėl įtakos sferų pasidalinimo dėka, Sovietų Sąjunga kiek įmanydama ir kaip galėdama neigė tų slaptų protokolų egzistavimą. Nes buvo aki vaizdu, kad, pripažinus neteisėtų protokolų egzistavimą ir juos anuliuavus, iškart bus nuplautas teisėtumas ir viešosios TSRS teisės, pagal kurią Sovietų Sąjunga laikė valdanti Pabaltijį teisėtai.

Tuo metu, kai 1989 metais gruodžio 24 d. Liaudies deputatų suvažiavime paskelbė 1939–1941 m. slaptus susitarimus su Vokietija niekiniais, Baltijos tautos jau buvo išreiškusios reikalavimą atstatyti jų nepriklausomybę. Todėl TSRS toliau galėjo pretenduoti į Pabaltijo tautų valdymą tik remdamasi jėga. TSRS juridiškai atsisakė teisių į Pabaltijį tik 1991 metų rugsėjo 6 d., kada TSRS prezidentas Gorbačiovas pripažino Baltijos valstybių nepriklausomybę.

Taigi turint galvoje vien tas išvardytas aplinkybes, vargu ar gali moralus bei tam tikrą supratimą apie santykius tarp valstybių turintis asmuo abejoti, kad 1940 metais įvykiai Lietuvoje, kaip ir Latvijoje bei Estijoje, buvo TSRS slaptų susitarimų su Vokietija tiesioginė ir nulemtoji pasekmė, kad dėl šių susitarimų TSRS atliko prievartinę agresijos veiksmą prieš Baltijos valstybes, ir bet kokios „kitos aplinkybės“ negalėjo pakeisti tų agresyvių veiksmų esmės.

Kaip jau minėta, TSRS Liaudies deputatų suvažiavimas po ilgų dvejonų bei blaškymųsi praktiškai prie tokios išvados buvo priėjęs ir 1989 metų gruodžio 24 d., kai paskelbė nutarimą dėl TSRS ir Vokietijos 1939 metų nepuolimo sutarties politinį bei teisinį įvertinimą. Tame nutarime, be kita ko, buvo taip pasakyta: „Suvažiavimas konstatuoja, kad 1939 metų rugpjūčio 23 d. protokolu ir kitais slaptaisiais protokolais, kurie buvo pasirašyti su Vokietija 1939–1941 metais, nustatytos TSRS ir Vokietijos „interesų sferų“ ribos ir kiti veiksmai *teisės požiūriu* prieštaravo kai kurių trečiųjų šalių suverenumui ir nepriklausomybei... Stalinas ir jo pakalikai protokolus panaudojo ultimatumams kelti ir jėgai spausti kitas valstybes, pažeidžiant teisinius joms prisiimtus įsipareigojimus“¹⁷.

Atkreiptinas dėmesys į nutarimo frazę „teisės požiūriu“. Ji, regis, atsirado kaip tam tikras kompromisas, nes demokratiškai nusiteikę deputatai reikalavo sąvokos „tarptautinės teisės požiūriu“, bet valdžios atstovai (pavyzdžiui, Valentinas Falinas) teigė, kad tuo metu, tai yra, 1939–1945 metais, tarptautinė teisė dar neegzistavusi, o veikusios vien paskiros sutartys¹⁸. Matyt, dėl tos priežasties nutarime atsirado ir tokia pastraipa:

„Suvažiavimas pažymi, kad tuo laikotarpiu TSRS santykiai su Latvija, Lietuva, Estija buvo reguliuojami sutarčių sistema. Pagal 1920 metų taikos ir nepuolimo sutartį, sudarytas 1926–1933 metais, jų dalyviai įsipareigojo bet kokiomis aplinkybėmis gerbti vienas kito suverenumą, teritorijos vientisumą ir neliečiamybę. Panašiu įsipareigojimų Sovietų Sąjunga turėjo Lenkijai ir Suomijai“¹⁹.

¹⁷ Soobščeniye komissiji po političeskoj i pravovoi ocenkie sovietsko-germanskogo dogovora o nienapadenii ot 1939 goda, (3 išnaša).

¹⁸ Landsbergis V., *Lūžis prie Baltijos*, Vilnius, 1997, p. 143.

¹⁹ Soobščeniye komissiji po političeskoj i pravovoi ocenkie sovietsko-germanskogo dogovora o nienapadenii ot 1939 goda, *Pravda*, (3 išnaša).

Kaip besvarstytumėte, 1989 metų gruodžio 24 d. LD suvažiavimo nutarimas atrodė pakankamai artimas išvadoms, kurias galima daryti, kai vertintumėte 1939–1940 metų įvykius pagal sąžinę bei objektyvumą. Tačiau vėliau Maskvos politika ima tolti nuo tokios pozicijos ir įvairiais sofizmais išsisukinėja nuo politinės atsakomybės už atliktą prievartą Baltijos valstybių atžvilgiu.

Pagrindinė tokia apraiška – tai bandymas atskirti 1940 metų TSRS veiksmus prieš Baltijos valstybes, t. y. atskirti aneksiją nuo okupacijos, ir, viena vertus, pripažįstant aneksiją, atliktą netgi naudojant grasinimą jėga, drauge neigti buvusios okupacijos faktą.

Okupacija neigiama remiantis tuo argumentu, kad TSRS 1940 metų birželio viduryje įvedė į Baltijos valstybes didžiulę savo kariuomenę ne dėl karo paskelbimo ir netgi ne dėl karo veiksmų nepaskelbus karo, bet dėl sutarimų su Baltijos valstybėmis²⁰. Tiesa, pripažįstama, kad tos sutartys buvo ultimatyvių reikalavimų iš TSRS pusės rezultatas, tačiau esą tuometinė teisė nedraudusi grasinti jėga²¹. Be to, ultimatumu nebuvo reikalaujama, kad valstybė kapituluotų kaip, pavyzdžiui, Vokietija reikalavo iš Austrijos 1938 metų pavasarį tiesiog prisijungti prie Reicho ar iš Čekoslovakijos 1939 metų pavasarį – pasiduoti Reicho protektoratui. TSRS reikalavo tik garantijų, kad 1939 metų tarpusavio pagalbos sutartys tarp TSRS ir Baltijos valstybių būtų vykdomos „garbingai ir sąžiningai“. Vadinasi, ne tik rusų teisininkai bei propagandistai, bet ir oficialūs Rusijos vyriausybės atstovai prieina prie išvados, kad Baltijos valstybių okupacijos nebuvo²². O vėliau įvykusi aneksija, nors ir atlikta darant kai kuriuos teisinius pažeidimus, buvę ne vienašališki TSRS veiksmai, bet jie įvykę dėl pačių Baltijos tautų apsisprendimo. Taip, beje, išaiškėjo, kas buvo tos „kitos aplinkybės“, kurių savo laiku Aleksandras Jakovlevas nesiryžo įvardyti.

Žinoma, tokia Rusijos pozicija – tai tik desperatiškas išsisukinėjimas. Ją nesunkiai galima sukritikuoti. Nes neteisinga tos pozicijos pagrindinė tezė, kad tarptautinė teisė neva nedraudusi grasinti jėga. Kad toks draudimas buvo, liudija kad ir JAV valstybės departamento pareiškimas 1940 metų liepos 23 d., kai jau sovietų tikslai sunaikinti Baltijos valstybes tapo akivaizdūs. Ten, be kita ko, buvo pasakyta:

„Per kelias pastarąsias dienas gėdingi procesai, kurių metu trijų nedidelių Baltijos respublikų – Estijos, Latvijos, Lietuvos – politinė nepriklausomybė bei teritorinis vientisumas buvo sąmoningai sunaikinti vieno iš didžiųjų galinųjų kaimynų, sparčiai artėja prie atomazgos...“

Mūsų Vyriausybės politika visiems žinoma. Jungtinių Valstijų žmonės priešišškai nusiteikę prieš bet kokius grobuoniškus veiksmus, nepriklausomai nuo to, ar jie įvykdomi tiesiogiai panaudojant jėgą, **ar tiktai grasinant ją panaudoti**. Šios šalies žmonės vienodai priešingi bet kokios formos intervencijai, kokia valstybė ją vykdytų, tegul ir labai galinga, nesvarbu, į kokius kitos suverenos valstybės reikalus kištųsi, tegul net ir visai silpnos.

²⁰ Lietuvos okupacija ir aneksija 1939–1940. Dokumentų rinkinys, p. 265–268.

²¹ S. Černičenko. Ob „okkupacii Pribaltiki i narušeniei prav russkojazyčnogo naselenija. *Meždunarodnaja žizn.* 2004/4; S. Černičenko. Okkypacii ne bylo, *Moskovskij komсомолец v Latvii*, 2004 08 24;

²² RF užsienio reikalų ministro Vladimiro Čižovo 2005 metų liepos 18 d. pareiškimas // www.regnum.ru.

Šie principai kaip tik ir sudaro tą pagrindą, kuriuo remiasi 21 suverenos respublikos, sudarančios Naująjį Pasaulį, santykiai.

Jungtinės Valstijos ir toliau laikysis šių principų, kadangi Amerikos žmonės yra įsitikinę, kad jeigu doktrina, įkūnijanti šiuos principus, vėl neišvirs tautų tarpusavio santykiuose, tai proto, teisingumo, taip pat įstatymų normos – kitaip tariant, pačios moderniausios civilizacijos pagrindas – negalės būti išsaugotos²³.

TSRS veiksmus 1940 metų Baltijos valstybių atžvilgiu visiškai pagrįstai galima pavadinti kaip netiesioginę agresiją. Ir nerimta bandyti įrodinėti, kad jeigu tarptautinė teisė draudė agresiją kaip tokią, tai ji neva nedraudė netiesioginės agresijos. Pačių sovietų veikėjų oficialūs pareiškimai liudijo, kad ir TSRS netiesioginę agresiją laikė nepriimtina. Pavyzdžiui, TSRS Užsienio reikalų liaudies komisaras Maksimas Litvinovas 1938 metų kovo mėnesį taip kalbėjo Tautų Sąjungos Asamblėjoje:

„Tautų Sąjunga neturėtų keisti savo požiūrio į tiesioginį kitų tautų teritorijų užgrobimą ar aneksiją, taip pat „tuos atvejus, kai tokios aneksijos maskuojamos kuriant marionetines „liaudies“ vyriausybes, kurios yra tariamai nepriklausomos, tačiau iš tikrųjų yra tiktai kaip užsienio agresoriaus priedanga ir priemonė“²⁴.

Kitas TSRS Užsienio reikalų liaudies komisaras Viačeslavas Molotovas 1939 metų vasaros derybose su Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos atstovais, sprendžiant garantijų Baltijos valstybėms klausimą, ypač energingai reikalavo garantijų toms valstybėms *netiesioginės agresijos* atveju²⁵. Molotovas apeliavo į tokios agresijos galimumą iš Vokietijos pusės, nors Vakarų sąjungininkėms neliko abejonių, kad tokiu reikalavimu sovietai siekia pridengti savo planuojamą netiesioginę agresiją prieš Baltijos valstybes. Dėl sutarties su Vakarų valstybėmis Sovietų Sąjungai tuomet pasiekti nepavyko.

Svarbu pažymėti, kad Rusijos nuostata neigti okupacijos faktą ypač išryškėjo 2005 metų pavasarį, kuomet Rusija minėjo pergalės prieš hitlerinę Vokietiją 60–metį. Neabejotina, kad nacizmo sutriuškinimas turėjo milžinišką reikšmę Europai bei visam pasauliui. Taip pat negalima nuneigti, kad tame nacizmo triuškinime svarbiausią vaidmenį suvaidino Sovietų Sąjunga ir visų pirma rusų tauta. Taigi pelnytas Rusijos pasididžiavimas tuo savo vaidmeniu ir amžina atmintis žuvusiems toje kovoje.

Tačiau negalėjo nekristi į akis ta aplinkybė, kad pergalės prieš nacizmą minėjimu Rusijos valdžia akivaizdžiai siekė akcentuoti TSRS, kaip išvaduotojos, vaidmenį ir drauge pridengti, nutylėti arba tiesiog iškreipti tikrovę apie sovietinio režimo nusikaltimus prieš kitas suverenas tautas. Toji aplinkybė ypač skaudžiai palietė Baltijos valstybes, nes pagal Rusijos versiją jos pačios atsisa-

²³ Baltijos valstybių užgrobimo byla, (11 išnaša) p. 292.

²⁴ Hough W. J. H., *The Annexation of the Baltic States and Its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory. New York Law School Journal of International and Comparative Law*, 1985, Vol. 6, No. 2, p. 390.

²⁵ *Baltijos valstybių užgrobimo byla*, (11 išnaša) p. 189; *God krizisa 1938–1939*, t. II, Maskva, 1990, p. 90.

kiosios nepriklausomybės, o iš TSRS pusės jeigu ir būta neteisėtų veikimo epizodų, tai tie epizodai jokiū būdu negali menkinti TSRS, kaip išvaduotojos, misijos ir negali paneigti Baltijos valstybių prijungimo prie TSRS teisėtumo²⁶.

Nenuostabu, kad Baltijos valstybės griebėsi kontrakcijų prieš tokią Rusijos propagandą, ir drąsiai galima teigti, kad jų pozicija pasaulio bendruomenėje sulaukė pakankamai didelio supratimo bei pritarimo, nors drauge ta pasaulio bendruomenė pasistengė parodyti pagarbą ir Rusijai už jos istorinius nuopelnus, triuškinant nacizmą²⁷.

2. Antras liudijimas – kodėl galima abejoti, kad buvo klasikinė okupacija?

Sovietinė armija 1940 metais iš tikrųjų buvo įsileista pagal sutartį – nei ginklu nesipriešino, nei Lietuvos Vyriausybė pareiškė oficialų protestą. Todėl, kad didelė dalis iki tol opozicijoje buvusios inteligentijos suskubo paremti jau faktiškai okupantų valia sudaromą naująją vyriausybę ir be protestų dalyvauti tų pačių faktinių okupantų organizuotuose rinkimuose į Seimą. O tame Seime „prastūmus“ rezoliuciją dėl stojimo į TSRS nė vienas iš deputatų nebalsavo prieš. Aišku, galima sakyti, veikė baimė, kad su tavimi bus fiziškai susidorota. Tačiau taip pat galima sakyti, kad žymesnei daliai tautinės inteligentijos savas kailis buvo svarbiau už savos valstybės likimą. Be to, galima įtarti, kad protestų nebuvo ne tik dėl baimės, bet ir dėl akivaizdaus dalies bendrų piliečių pritarimo socialistinių reformų perspektyvai.

Žinoma, galima apeliuoti ir į tai, kad 1940 metų vasarą buvo ypatinga padėtis visoje Europoje. Viena po kitos nyko arba jau buvo išnykusios iš politinės arenos kur kas didesnės bei senesnės valstybės. Bet tuomet žvilgsnis neišvengiamai kryps į ankstesnius laikus ir kils klausimas, o kokią valstybės savimonę bei efektyvumą demonstravo, pavyzdžiui, Lietuva apskritai per visą nepriklausomybės laikotarpį.

Be abejo, visiems žinoma, kad praktiškai nuo nepriklausomos valstybės gyvavimo pradžios Lietuva kariavo su Lenkija, nes pastaroji buvo užėmusi istorinę Lietuvos sostinę – Vilnių. Toji aplinkybė, be abejo, buvo Lietuvos nelaimė, dėl kurios smarkiai išgyveno visi lietuviai. Bet kur kas mažiau žinoma tos nelaimės esmė. O tai ne tik kad Lenkija užgrobė Vilnių, kiek tai, kad patys lietuviai vieni negalėjo nelietuviško Vilniaus išlaikyti. Dar mažiau Lietuvoje žinoma (arba tiksliau – norima žinoti), kaip elgėsi Lietuva tai nelaimėi ištikus. Deja, tenka

²⁶ Žymus RF politologas Sergejus Karaganovas viename savo straipsnių („Rosijskaja gazeta“ 2005 09 23) taip apibūdino Rusijos propagandos karą su Baltijos valstybėmis: „Mes dėl vidinio silpnumo dažnai reaguojame neadekvačiai. Pavyzdžiui, ko buvo verta reakcija vien į reikalavimą pripažinti TSRS kaltę už Molotovo – Ribbentropo pakto pasirašymą! Su savo nežabota reakcija mes vos neužtemdėme sėkmingai praėjusios ir sutvirtinusios šalies pergalės Pergalės dienos šventės“.

²⁷ Kaip pripažįstama ir Rusijoje, bandymai izoliuoti Baltijos valstybes per Pergalės dienos minėjimą nepavyko

(Kondrašov D., *Front protiv Rossiji: napravlenije agressiji* 2005 03 28 // www.regnum.ru).

konstatuoti, kad Lietuva savo elgesiu apskritai nepagelbėjo nei savo įvaizdžiui, nei stiprino savo pozicijas tarptautinėje arenoje. Priešingai, ji savo elgesiu dažnai netgi kėlė grėsmę – ne tik sau, bet ir aplinkiniams.

Nieko nestebina, kad, jausdama grėsmę iš Lenkijos, Lietuva ieškojo didžiųjų valstybių paramos. Tačiau – ne demokratinėse, nes jų teikiamos pagalbos Lietuva nesuprato arba nevertino, o Vokietijoje ir ypač Sovietų Rusijoje, be to, kad tos dvi didelės valstybės buvo nepatenkintos padėti po I-ojo pasaulinio karo ir siekė naujo karo.

Štai keletas ryškesnių epizodų iš Lietuvos užsienio politikos tarp dviejų pasaulinių karų. Jau 1920 metų vasarą Lietuva sutiko duoti leidimą naudotis savo teritorija Raudonajai armijai, tuo metu vykdyusiai lemtingą puolimą prieš Lenkiją, nors oficialiai skelbėsi esanti „griežtai neutrali“. Taigi Lietuva padėjo Raudonajai armijai pulti, nors nebuvo paslaptis, kad ta armija siekė sovietizuoti ir Lenkiją, ir pačią Lietuvą. O tų pačių metų rudenį Lietuvos kariuomenė faktiškai padėjo Raudonajai armijai kovoje su Lenkija Suvalkijoje²⁸.

1923 metų pavasarį Lietuva ėmėsi gana rizikingų veiksmų Klaipėdos bei Vilniaus kryptimi ir dėjo viltis į Sovietų Rusijos karo paramą²⁹. Dėl to vos nekilo naujas karas Rytų Europoje. 1925 metų pabaigoje ir 1926 metų pradžioje Lietuva pati siūlė slaptą karo sąjungą Sovietų Sąjungai prieš Lenkiją, bet TSRS tuomet nebuvo pasiruošusi karui³⁰. 1927–1928 metais vėl dėl avantiūristinių Lietuvos veiksmų vos nekilo karas regione. O 1929 metais Lietuvos, kaip revizionistinės valstybės, įvaizdis tarptautinėje arenoje jau buvo toks stiprus, kad net TSRS Užsienio reikalų liaudies komisaras Litvinovas atsisakė atvykti oficialaus vizito į Kauną. Mat toks vizitas, jo nuomone, būtų kėlęs įtarimą tarptautinei nuomonei, kad TSRS ieškanti susitarimo karui³¹.

Ketvirtajame dešimtmetyje Lietuvos elgesyje galima pastebėti ryškėjančias atsakomybės ne tik už savo, bet ir už viso regiono saugumą apraiškas, tačiau Europa tuo metu jau nesustabdomai judėjo naujojo karo link. Taigi neišvengiamai kyla klausimas, ar dėl II-ojo pasaulinio karo pagrindai kaltinant didžiąsias valstybes, pirmiausia nacistinę Vokietiją, taip pat stalininę Sovietų Sąjungą, galima kartu visiškai ignoruoti mažų valstybių – tokių kaip Lietuva – atsakomybę?

Pretenzijos Sovietų Sąjungai paprastai grindžiamos tuo, kad, atlikdama agresiją prieš Baltijos valstybes, ji sulaužiusi begalę įsipareigojimų, fiksuotų jos pačios pasirašytose sutartyse. Formalios raidės požiūriu to nenuneigsi. Bet istoriniu požiūriu ne vis viena, kokios konkrečiai buvo tos sutartys, kaip jos buvo pasirašomos ir koks buvo jų poveikis to meto politiniams procesams.

²⁸ Laurinavičius Č., *Lietuvos – Sovietų Rusijos taikos sutartis*, Vilnius, Valstybinis leidybos centras, 1992, p. 131–166.

²⁹ Senn A. E. „The Great Powers, Lithuania and Vilna Question 1920–1928“, Leiden, 1966, p. 105–136.

³⁰ Kasparavičius A., *Didysis X Lietuvos užsienio politikoje. 1926 metų Lietuvos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutarties sudarymo analizė*, Vilnius, 1996, p. 61–74.

³¹ „Augustino Voldemaro užsienio politika ir Lietuvos geopolitika 1927–1929“, žr. Laurinavičius Č., *Politika ir diplomatija*, Kaunas, 1997, p. 188–226.

Pavyzdžiui, aptarkime Lietuvos – Sovietų Rusijos vadinamąją taikos sutartį, pasirašytą 1920 metų liepos 12 d. Maskvoje. Pagal formalią tos sutarties raidę Lietuva gavo nepriklausomybės su Vilniumi pripažinimą. Tai, žinoma, reikšminga aplinkybė Lietuvai. Tačiau ne mažiau reikšminga ir ta aplinkybė, kad prie tos sutarties buvo priedas, leidęs Raudonajai armijai, tuo metu vykdyusiai puolimą prieš Lenkiją, naudotis Lietuvos teritorija³². Aplinkybių analizė taip pat neleidžia rimčiau abejoti, kad jeigu tokio priedo nebūtų buvę, nebūtų ir pačios sutarties. Vadinasi, tą Lietuvos – Sovietų Rusijos sutartį galima vertinti tik turint galvoje Sovietų Rusijos – Lenkijos karo kontekstą. Tam karui baigiantis, 1920 metų rudenį, Sovietų Rusija Rygoje pasirašė sutartį su Lenkija, kuria faktiškai pakeitė savo sutartį su Lietuva. Nes jeigu pagal menamą Maskvos sutarties interpretaciją Rusija turėjo garantuoti Lietuvą su Vilniumi, tai pagal Rygos sutarties dvasią Rusija leido Lenkijai užimti Lietuvos rytinę dalį su Vilniumi, o pati Rusija net prarado bendrą sieną su Lietuva³³.

1926 metų rugsėjo 28 d. sovietai pasirašė vadinamąją nepuolimo sutartį su Lietuva, kuria formaliai patvirtino, kad 1920 metų liepos 12 d. sutartis tebegaliojanti. Tačiau Lenkijai užprotestavus, 1932 metais sovietai pasirašė nepuolimo sutartį su Lenkija, kuria patvirtino Rygos sutartį. 1934 metų balandžio 4 d. TSRS pratęsė savo 1926 metų sutarties su Lietuva galiojimą, tačiau Lenkijai vėl užprotestavus, po mėnesio, TSRS pratęsė 1932 metų sutarties su Lenkija galiojimą. Taigi susidarė sutarčių kolizija arba tiksliau – spekuliacijomis, kurios turėjo visiškai priešingą vienai kitai reikšmę.

Žinoma, Lietuva gali sakyti, kad veikė jai priimtina versija pagal 1920 metų Maskvos sutartį, bet Lenkija gali teigti, kad veikė jai palanki versija pagal 1920 metų Rygos sutartį. Tačiau istoriniu požiūriu akivaizdu, kad visos tos sutartys ne tvirtino stabilumą bei teisėtumą regione, bet priešingai – jį nuolat silpnino³⁴.

Beje, neapibrėžtos buvo ne tik dvišalės, bet ir kolektyvinės sutartys regione. Turima galvoje sutartis dėl Briando – Kellogo pakto įsigaliojimo regione (vadinama Litvinovo protokolu), pasirašyta 1929 metais Maskvoje³⁵, taip pat sutartis dėl agresijos apibrėžimo, pasirašyta 1933 metais Londone. Reikalas tas, kad tų sutarčių prasmės interpretavimas priklausė nuo to, koks geografinis išsidėstymas buvo tų valstybių. Kadangi tas sutartis pasirašė TSRS, viena vertus, ir jos tikros kaimynės, kita vertus, Lietuva nedalyvavo, tai tų sutarčių bendra prasmė buvo ta, kad visiems pripažįstami įsipareigojimai buvo per tas sienas. Konkrečiai Lietuvos ir Lenkijos ginčo atžvilgiu tos sutartys liudijo, kad pripažįstama teisėta padėtis pagal Rygos, o ne pagal Maskvos sutartį. Todėl Lietuva ėmėsi visų įmanomų žygių, kad jai rašantis atskirai su TSRS minimas sutartis, jose

³² Sirutavičius V., Nekrašas E., Lopata R., sudar., *Svarbiausios Lietuvos Respublikos tarptautinės sutartys 1918–1995*, Vilniaus universiteto leidykla, 1997, p. 13–30.

³³ Laurinavičius Č., (28 išnaša) p. 131–166.

³⁴ *Kam Lietuvos neįpareigojo lenkų – sovietų Rygos sutartis*, žr. Laurinavičius Č., *Politika ir diplomatija*, p. 134–144.

³⁵ Litvinovo protokolas (1929 metų vasario 9 d.) ir Lietuvos diplomatija žr. Laurinavičius Č., *Politika ir diplomatija*, p. 157–187.

būtų vienaip ar kitaip fiksuotas Maskvos sutarties galiojimas. Ir TSRS pasistengdavo daugiau mažiau patenkinti Lietuvos norus – tik ne tiek dėl užuojautos nuskriaustai Lietuvai, kiek dėl to, kad Lietuvos ir Lenkijos pozicija liktų nesutaikomai skirtinga.

Akivaizdu, kad Lietuvos – TSRS ir Lenkijos – TSRS sutarčių pynė ne tik darė padėtį regione neapibrėžta, bet ir kėlė tiesioginę grėsmę Lietuvos, Lenkijos, taip pat Latvijos, Estijos saugumui. Akivaizdu, be to, kad tokia padėtis tiesiog padėjo revanšistiniams TSRS bei Vokietijos tikslams. Beje, neatsitiktinai ir jų slaptajame 1939 metų rugpjūčio 23 d. protokole buvo fiksuoti Lietuvos interesai Vilniaus atžvilgiu.

Kita vertus, tokia padėtis negelbėjo ir TSRS saugumui. Pastarąjį teiginį tenka pabrėžti, nes naivu samprotauti tokiu būdu, tarsi TSRS apskritai neturėjo teisės į savo saugumą (nors skaitant dabartinę lietuvišką publicistiką, gali susidaryti tokia nuomonė). Kitas dalykas, kad tos šalies saugumas paprastai istorijoje buvo realizuojamas agresyviomis priemonėmis – taip pat, kaip ir ekspansiniai tos šalies siekiai. Vadinasi, yra labai svarbu ne tik identifikuoti ekspansinius siekius bei stengtis užkirsti kelią jiems, bet taip pat svarbu neprovokuoti tų ekspansinių siekių, kuriuos po to menamai galima būtų vertinti ir kaip saugumo paiešką.

Tokios ambivalentinės situacijos iliustracija istorijoje gali būti vadina moji neutraliteto politika, kurios ėmėsi Lietuva, taip pat Latvija bei Estija nuo 1938 metų rudens. Formaliai žiūrint, tokia savo politika Baltijos valstybės siekė nesikišti į vis augančią įtampą tarp didžiųjų valstybių bloką ir konkrečiai likti neutraliomis tarp TSRS ir Vokietijos. Tačiau faktiškai Baltijos valstybėms nepavyko išlikti neutraliomis. Savo neutralumo paskelbimu jos užėmė naudingą Vokietijai poziciją – ir ne tik faktiškai, bet ir sąmoningai, nes jos tai padarė patartos Berlyno³⁶. Dėl šios priežasties tokia Baltijos valstybių politika prisidėjo prie TSRS ir Vakarų valstybių derybų 1939 metų žlugimo – nors visko, aišku, nelėmė. Tuo pačiu tokia Baltijos valstybių politika pasitarnavo TSRS ir Vokietijos 1939 metų susitarimams – nors vėl nieko nelėmė³⁷.

Taigi jeigu TSRS ir jos paveldėtoja Rusijos Federacija atsakinga už 1940 metais įvykdytą agresiją prieš Lietuvą, tai ar neatsakinga ir Lietuva už tos agresijos nuolatinį provokavimą? Taip pat ar neatsakinga ir Lenkija už 1939 metais susidariusią situaciją. Beje, ir kitų agresijos aukų būtų galima panašiai paklausti...

³⁶ Laurinavičius Č., *The Baltic States between the World Wars: Foreign Policy Options and the Problem of Neutrality*, in *Die baltische Staaten im Schmittpunkt der Entwicklungen. Vergangenheit und Gegenwart*. Herausgegeben von Carsten Goehrke und Jürgen von Ungern – Sternberg. Schwabe & Co. AG. Verlag. Basel, 2002, p. 121–132.

³⁷ Ahman R., *The German Treaties with Estonia and Latvia on 7 June 1939 – Bargaining Play or Alternative for German – Soviet Understanding?* *Journal of Baltic Studies*, vol. XX, no. 4., Winter 1989, p. 337–364; Feldmann I., Stranga A., *Latvia and the Baltic Policies of the USSR, Poland and Germany in the Late 1930's*, *Proceedings of the Latvian Academy of Science Section A*, 1994, no. 3, p. 9–15.

Vietoje išvadų: ar reikalinga istorija santykiuose tarp valstybių?

Be abejo – reikalinga, nes net ir paviršutinis bei epizodinis žvilgsnis į ją leidžia pamatyti tarsi kino juostoje laiko užšaldytus tautų siekių, pergalių bei pralaimėjimų, džiaugsmų bei kančių fragmentus. Jie žadina jausmus ir protą. Jų tiesiog reikia žmogiškai prigimčiai. Jų reikia visuomeniniam bei tarptautiniam bendravimui. Tačiau vargu ar patys savaime jie gali pagelbėti santykiams tarp valstybių, lygiai kaip ir pakenkti. Nes tų santykių praeitis dažniausiai labai marga, joje galima rasti visko. O kita vertus, tos praeities sąranga tokia, kad niekada nebus lemta iki galo sužinoti, kaip iš tikrųjų buvo.

Vis dėlto net ir fragmentinis požiūris į Lietuvos ir Rusijos santykius XX amžiaus pirmoje pusėje leidžia suprasti, kad ne taip jau viskas buvo paprasta ir vienareikšmiška. Kad nebuvo nei absoliučios tiesos nei be kaltės kaltumo. Todėl iš tos istorinės praeities bandyti priėti prie visiems tinkančios išvados gresia istoriją paverti ideologija ar tiesiog politika.

Žinoma, galima kaltės dydį bandyti matuoti, galima taikyti skirtingus baudžiamoją kodekso straipsnius, taip pat galima ieškoti švelninančių aplinkybių ir pan. Tačiau ir tokiu atveju negalima nesiskaityti su realijomis. Nes aišku, kad esamomis aplinkybėmis istorinės kaltės kodifikavimas galės būti ko nors realaus vertas tik tuo atveju, jeigu jį pripažins abi pusės.

Bet pakalbėkime detaliau, kokios tos realijos. Akivaizdu, kad Lietuva savo ginče su Rusija negali sutikti su versija, kad 1940 metais ji ne prievartos keliu, bet savo noru atsisakė nepriklausomybės. Tokios versijos Lietuva negali priimti dėl istorinių faktų, taip pat dėl savo šiuolaikinių konstitucinių aktų, dėl oficialios civilizuoto pasaulio pozicijos tuo klausimu, pagaliau svarbiausia dėl elementarios savivarbos bei dėl savo politinės identifikacijos pagrindų.

Tačiau vargiai galima būtų tikėtis, kad Rusija oficialiai pripažins savo atsakomybę už 1940 metais atliktą Lietuvos okupaciją su visomis dėl jos atsiradusiomis pasekmėmis. Neabejotina, kad dabartinė Rusijos Vvyriausybė nežengs tokio žingsnio, nes juo pakirstų savo imperinius siekius, kurių, be abejo, turi. Tačiau reikia taip pat suprasti, kad toji pati Rusijos Vvyriausybė nežengs tokio žingsnio ir dėl pačios Rusijos valstybės saugumo sumetimų. Bet svarbiausia, neverta tikėtis tokio žingsnio iš Rusijos, nes jam nepritartų dauguma rusų tautos. Ne tik dėl to, kad rusai turi stiprų imperinį geną, bet ir dėl to, kad tai, jų nuomone, būtų tiesiog neteisinga.

Žinoma, Lietuva gali bandyti nekreipti dėmesio į Rusijos interesus ir vadovautis savo interesais. Pirmiausia interesu kovoti su rusiškos ekspansijos apraiškom. Taigi Lietuva ir toliau gali ryžtingai reikalauti iš Rusijos, kad ji galų gale prisipažintų įvykdžiusi okupaciją. Bet tada realizmas reikalautų įvertinti jėgas, kuriomis galima būtų remtis tokioje pozicijoje.

Civilizuotas pasaulis, žinoma, nepripažino 1940 metų Lietuvos aneksijos. Apie tai liudija kad ir ta aplinkybė, kad dauguma Vakarų valstybių, su kuriomis Lietuva 1918–1940 metais palaikė diplomatinius santykius, Lietuvai

1991 metais atgavus faktinę nepriklausomybę su ja *atnaujino* diplomatinis santykius, o ne užmezgė kaip su nauja valstybe. Apskritai Vakarų valstybės, galima sakyti, priima Lietuvos versiją dėl 1940 metų įvykių ir dėl Lietuvos valstybės tęstinumo.

Tačiau, kita vertus, negalima nematyti, kad kitų valstybių pozicijoje tuo klausimu yra tam tikro dvilypumo. Viena vertus, palaikydamos Lietuvos poziciją arba parodydamos supratimą jos susirūpinimu dėl jaučiamos grėsmės iš Rusijos pusės, kita vertus, tos valstybės Rusiją laiko savo strategine partnere ir oficialiai deklaruoja, kad nesirošia kėsintis į Rusijos saugumo interesus. Tokių valstybių elgesį galima vertinti kaip elementarų etiketą, kaip politinį interesą neaštrinti esančių pozicijų skirtumo tarp Rusijos ir Lietuvos (bei kitų Baltijos valstybių), tikintis, kad per laiką tas skirtumas mažės. Tačiau tokia elgesyje – tiksliau, kai kuriuose jo simptomuose, galima išvelgti ir kažką panašaus į tai, kokios politikos laikėsi TSRS tarpukaryje Lietuvos ir Lenkijos ginčo atžvilgiu, kai vienai pusei buvo sakoma viena, o kitai kita, bet su tikslu, kad tų dviejų šalių pozicijos nesuartėtų...

Kitas veiksnys, kuriuo Lietuva savo reikalavimuose Rusijos atžvilgiu gali remtis, yra pati lietuvių tauta, nukentėjusi dėl okupacijos bei tremčių ir kitokių represijų. Tačiau ir šiuo atžvilgiu nėra padėtis vienareikšmė. Nors dauguma Lietuvos gyventojų sutinka, kad Rusija kelia grėsmę Lietuvai, tačiau taip pat dauguma tų gyventojų rusus laiko sau artimiausiais bei draugiškiausiai iš kitų tautų. Iš Rusijos pusės taip pat sklinda draugiški atsiliepimai apie lietuvius, tiksliau apie „litovskij narod“. Ir tuo pačiu metu paskutinės apklausos Rusijoje rodo, kad ten priešiškesniausiomis valstybėmis laikomos Baltijos valstybės, kartu ir Lietuva.

Visa tai verčia kelti tokio pobūdžio klausimus: ar Lietuva vardan savo saugumo interesų ryžtingai varydama Rusiją į kampą drauge nestumia pati savęs į naują tarptautinę izoliaciją? Ir ar vesdama ryžtingą propagandinį karą su Rusija Lietuva pati nepadeda naujos versijos apie Lietuvos ir Rusijos „liaudies masių jungimą“ formavimui?

Kaip bebūtų, esamos politinės realijos turėtų versti Lietuvą rimtai susimąstyti dėl savo politikos santykių su Rusija apskritai ir dėl istorijos vaidmens tuose santykiuose konkrečiai. Politinė kultūra reikalautų su istoriniais faktais bei jų interpretacijomis elgtis korektiškiau, nenusižengiant moralumui. Politikams, besirūpinantiems nacionaliniais interesais, nereiktų būti kurtiems kitos pusės argumentams. Tai, žinoma, nėra lengva ir bendras visiems atvejams receptas vargu ar įmanomas. Tam tikru kriterijumi galėtų būti Vakarų Europos visuomenės. Ten istorijos vaidmuo santykiuose tarp valstybių yra mažesnis nei postkomunistiniame pasaulyje. Ten vengiama santykių istoriją tarp valstybių padaryti vidaus problemų įkaite, nes Europoje stengiamasi išvengti konfliktų, kurie vertinami pagal istorinius vertinimus.